

**КӨРКӨМ ЧЫГАРМАДАГЫ КӨЗДҮН ТИЛИНИН СЕМАНТИКАЛЫК
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ
(Т.КАСЫМБЕКОВДУН “СЫНГАН КЫЛЫЧ” РОМАНЫНЫН МИСАЛЫНДА)**

**Семантические особенности языка глаз в художественном произведении
(на материалах романа Т.Касымбекова "Сломанный меч")**

**Semantic features of the eye language in a work of fiction
(based on the material of T.Kasymbekov novel "Broken sword")**

***Аннотация:** Макалада акыркы жылдары тил илиминде өзгөчө темп менен изилденип жаткан вербалдык эмес тилдердин маселелери тууралуу сөз болот. Вербалдык эмес семиотика, анын ичинде көздүн тили тилчилерди эле эмес, психологдор, философтор тарабынан да иликтенип жатат. Мында көркөм чыгармадагы көздүн тилинин өзгөчөлүктөрү, көз аркылуу баарлашууда көздүн аткарган кызматы, анын семантикасы үзүндү тексттердин мисалында талдоого алынган. Изилдөө Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романынан алынган тексттердин негизинде иликтениши менен шартталат. Кырдаалга жараша визуалдык сүйлөшүүнүн маанилик өзгөчөлүктөрү жана алардын пикир алмашууга кошкон салымы илимий изилдөөнүн объектиси болуп саналат. Иште көздүн түрдүү кыймыл-аракеттеринин текстте туюндурулушу, анын маалымат алмашуудагы орду талданып, лингвистикалык иликтөө жүргүзүлөт.*

***Аннотация:** В статье рассматриваются проблемы невербальных языков, которые в последние годы изучаются в лингвистике с особыми темпами. Невербальная семиотика, в том числе язык глаз, изучается не только лингвистами, но и психологами, философами. Здесь анализируются особенности языка глаз в художественном произведении, функции глаза в зрительном общении, его семантика на примере отрывочных текстов. Исследование проводилось на основе текстов из романа “Сломанный меч” Т.Касымбекова. Смысловые особенности визуального общения в зависимости от ситуации и их вклада в обмен информацией являются объектом научного исследования. В работе анализируется выражение различных движений глаз в тексте, его место в обмене информацией, проводится лингвистический анализ.*

***Abstract:** The article deals with the problems of nonverbal languages, which in recent years have been studied in linguistics at a special pace. Nonverbal semiotics, including the language of the eyes, is studied not only by linguists, but also by psychologists and philosophers. Here we analyze the features of the eye language in a work of art, the functions of the eye in visual communication, its semantics on the example of fragmentary texts. Research Vol.Kasymbekova based on the texts from the novel “The Broken Sword”. The semantic features of visual communication depending on the situation and their contribution to the exchange of opinions are the object of scientific research. The paper analyzes the expression of various eye movements in the text, its place in the exchange of information, and conducts a linguistic study.*

***Урунттуу сөздөр:** көздүн кыймыл-аракеттери; окулесика; кинесика; көздүн тили; визуалдык сүйлөшүү; жан дүйнөнүн күзгүсү; көздөрдүн байланышы; тиктөөнүн узактыгы; психологиялык абал; семантика.*

***Ключевые слова:** движения глаз; окулесика; кинесика; язык глаз; взгляд; визуальная беседа; зеркало души; зрительная связь; продолжительность взгляда; психологическое состояние; семантика.*

***Keywords:** eye movements; oculosics; kinesics; eye language; visual conversation; gaze*

direction; soul mirror; visual communication; gaze duration; psychological state; semantics.

Сүйлөшүү учурунда адамдын жүзүндөгү ымдоо-жаңсоолор, кыймыл-аракеттер маалыматтын 70 % ын өз ичине камтыйт. Тагыраак айтканда, адресат менен адресанттын ортосундагы баарлашууда тилдик каражаттар аркылуу айтылган маалыматтын максатын, саясатын, анын канчалык чындыкка жакындыгын, калп же чын дилден айтылып жатканын, көзмө-көз сүйлөшүү, көздөрдүн сүйлөшүүсү аркылуу билүүгө болот. Пикир алмашууда, биринчи кезекте, биз, жан дүйнөнүн күзгүсү деп саналган адамдын көзүнө карап сүйлөшөбүз, маалымат алмашабыз.

Вербалдык эмес коммуникацияны теориялык негизде биринчилерден болуп Рэй Бердвистел изилдеп, илимге “кинезика” деген терминди киргизип, элүү жылга жакын аралыкта бул багытта эки китеп жазган. Сүйлөшүп жаткан адамдар тууралуу тасмаларды тартып, аларды жай (замедленный) абалда иликтеп, дененин ар бир кыймылынын берген маанисин талдоого алган. Ымдоо-жаңсоолорду, дененин кыймыл аракеттеринин берген маанисин бири-бирине салыштыруу же барабарлаштыруу мүмкүн эместигин, алардын ар биринин артыкчылыктары бар экендигин баса белгилеген.

Сөз болуп жаткан маселелерди алгачкы жолу системалуу түрдө Р.В.Экслайн менен М.Аргайл жана алардын мектеби изилдеп башташкан. Илимге “окулесика” терминин Г.Е.Крейдлин сунуштап, көздүн кыймылын жана анын маалымат алмашууда орду өзгөчө экендигин баса белгилеп, мындай жыйынтыкка келген: “Глаза представляют собой настолько важный в физиологическом, психологическом, социальном, религиозном, сексуальном и многих других отношениях орган, что каждая культура и каждый народ вырабатывают типовые модели глазного, или визуального поведения и стереотипные языковые способы говорить о них. С помощью стереотипных моделей глазного поведения в коммуникативном акте передаются тысячи молчаливых сообщений” [8, 239-б.].

Кандай гана баарлашуу процесси болбосун, ири алдыда эки тараптан байланыш түзүлгөн учурда, биринчи кезекте көздөрдүн байланышы түзүлөт.

“Көздөрдүн байланышы” (“көздүн тили”, “визуалдык баарлашуу”, окулесика) – сүйлөшүү учурунда адресаттын адресантка болгон көз карашынын абалын, анын багытын, тиктөөнүн узактыгын, жыштыгын жана көз караштардын алмашышын изилдейт.

Окулесика – адамдардын визуалдык жүрүм-туруму жана көздүн тили жөнүндөгү илим. Ал байланыш-катыш, пикир алмашуу учурундагы көздүн түрдүү аракеттеринин негизинде пайда болгон ымдоо-жаңсоолордун сүйлөшүүдөгү кызматын, маанисин иликтөөгө алат.

Окулесикага орус тил илиминде жана дүйнөлүк лингвистикада тилдик негизде, философиялык жана психологиялык аспектиде иликтөөлөр жүргүзүлүп, анын вербалдык эмес семиотикадагы орду талдоого алынып, маани-маңызы, улуттук спецификалык өзгөчөлүктөрү окумуштуулар тарабынан изилденип (Рэй Бердвистел, Пол Экман, В.Геррод Парротт, Роберт Плутчик, Г.В.Колшанский, Франсин Шэпиро, Г.Е.Крейдлин, М.Л.Паттерсон, В.А.Лабунская), коммуникативдик бирдик катары илимий жана практикалык зарылчылыгы аныкталган.

Ал эми кыргыз тил илиминде окулесика жана анын байланыш-катыш мезгилиндеги колдонулушу, анын тил менен болгон тыгыз карым-катышы, пикир алышуудагы мааниси, кызматы бүгүнкү күнгө дейре дээрлик иликтене элек маселелердин катарын толуктайт. Бирок, кыргыз тил илиминин тарыхында айрым окумуштуулардын окулесика илиминин маалымат туюндуруу табияты, кызматы тууралуу айткан пикирлерин айтпай коюуга болбос. Мисалы, вербалдык эмес каражаттардын тил илиминде изилденишин иликтеп, кыргыз элине таандык ымдоо-жаңсоолор, алардын улуттук өзгөчөлүктөрү жана тилдик эмес каражаттарды формасына, мазмунуна карай бөлүштүргөн А.Ботобекованын (2007), «Манас» эпосундагы вербалдык эмес каражаттардын туюнтулуш өнүктөрү жана ой туюндуруу мүмкүнчүлүктөрү тууралуу Ж.А.Артыкованын (2016) эмгектеринен кезиктирүүгө болот. Бирок, бул эмгектерде сөз болгон маселенин айрым жактары гана

изилдөөчүлөрдүн максаттарына ылайык, үстүртөн гана каралган. Ошол себептен окулесиканын сүйлөшүүдөгү кызматын аныктоо, семантикасын илимий-теориялык жактан тактоолорго муктаж маселелерге кирет.

Төмөндө орус илимпозу *И.П.Яковлев* *топтоштурган* вербалдык эмес тилдердин тизмесин карап көрөлү. Булар:

1. *Кинесика* (дененин кыймылы).
2. *Вокалика* (паралингвистика, добуштун акустикалык өзгөчөлүктөрү).
3. *Дене өзгөчөлүктөрү* (дененин формасы, анын көлөмү, чачынын түсү).
4. *Хаптика* (такесика, тийишүү абалы).
5. *Проксемика* (сүйлөшүүдөгү аралык, жайгашкан орду).
6. *Хрономика* (сүйлөшүүдөгү убакыт).
7. *Артефактылар* (кийим-кече, жасалгалар, косметика).
8. *Ольфактика* (жыттар).
9. *Эстетика* (музыка, өң-түс) [13, 42-б.].

Биз, максатка ылайык, жогорудагы негизги тизмеге кирбеген, сүйлөшүүдө өзгөчө мааниге ээ окулесика илиминин маселелелери, алардын маалымат алмашуудагы ролу, кызматы тууралуу сөз кылабыз.

И.П.Яковлев вербалдык эмес тилдерди бөлүштүрүүдө көздүн кыймылын кинесика илиминдеги жесттердин тобуна, анын ичинен регуляторлоочу жаңсоолордун курамына киргизет. Ал жесттерди төмөнкүдөй бөлүштүрөт:

1. Эмблемалар.
2. Иллюстраторлор (басым жасоочу, көрсөтүүчү жаңсоолор)
3. Адапаторлор (самоадапаторы, альтерадапаторы, объект адапаторы)
4. Регуляторлор (көз аркылуу контактка баруу, баш ийкөө ж.б.) [13, 43-б.]

Ал эми Ж.А.Артыкова “Манас” эпосундагы бейвербалдык каражаттар” деген эмгегинде көздүн кыймылын кинесикага, анын ичинен жаңсоолордун (жесттердин) тобуна киргизет да, төрт топко бөлүштүрөт:

1. Көздүн кыймылы.
2. Буттун кыймылы.
3. Колдун кыймылы.
4. Баштын кыймылы [3, 47-б.].

Сүйлөшүү учурундагы көздүн кызматы, семантикасы кыргыз тил илиминде өз алдынча изилденбегендиктен, окулесика илиминин маселелерин көркөм тексттин алкагында иликтөөнү көздөйбүз.

Көз – чындыгында абдан маанилүү орган. Болжол менен адам сезим-туюм элестөөлөрдү, андан алган таасирлердин 80% ын көзү аркылуу алат. Ошондуктан адамдын көзү маанилүү орган болуп саналат. Маселен, биз пикир алышып жаткан адамга карап, дароо эле анын жумшак, назик, катуу мүнөз, теше тиктеген, курч, өткүр же бош, кайдыгер, мокок, маңыроо, муздак, аруу, кирсиз таза, айнектей тунук, кубанган, эркелеген, назданган, таарынган, күнөөлөгөн, кошоматчы же суктанган, күнөөлүү же сүйгөн адамдын көзү экендигин аныктай алабыз. Көз караш адамды козутуп, жан дүйнөсүнө дүрбөлөң түшүрүп, эмоциялык түрдүү абалга жеткирет. Адамдын көз карашы “сөзгө” караганда көбүрөөк маалыматты айтып бере алат, балким, кээ бир жагдайларда “өлтүргөнгө” да барабар.

Адамдын психикалык түрдүү абалына жараша орус элинде көпчүлүк учур да көздүн көрүнүшүн төмөнкүдөй "жан дүйнөнүн күзгүсү", "берилгендиктин күрөөсү", "жек көрүүнүн кратери (жанар тоонун төбөсүндөгү лава атылып чыгуучу тегерек чуңкур)", "турмуштук күч, кайраттуулуктун символу" жана "жаркырак жылдыз" деп салыштырып айтып келишет. Ал эми кыргыз элинин көзгө байланыштуу төмөнкүдөй салыштырууларын, кепте колдонгон фразеологизмдерин билебиз. Мисалы: “көзүн сүзүү”, “көзү коюлуу”, “көзүн кадоо”, “көзү бузулуу”, “көзү ойноктоо”, “көз кызартуу”, “көзүнөн каны чыгуу”, “көзүнүн кыйыгы менен кароо”, “көзү менен узатуу”, “көз кырын салуу”,

“көзүнүн төбөсү менен кароо”, “көзүн албоо”, “көзүн ала качуу”, “көзү жашылдануу”, “көзүн сатуу”, “көзүнөн ызгаар чачуу”, “көзү шилисинен өтүү”, “көзүнөн чаар чымын учуу”, “көзү түшүү”, “көзү курч”, “көзү кайноо”, “көзү өтүү”, “көзү уялуу”, “көзү чанагынан чыгуу”, “көз тайдыруу”, “көзү кыйбоо”, “көз кумарын кандырган”, “көздүн жоосун алуу”, “көзүн кызартуу”, “көзү кычышуу”, “көздүн кычуусун кандыруу”, “көзү тойбоо” ж.б. [2, 34-43-бб.].

Адамдын чекеси (бешенеси), маңдайы, көзү, мурду, ээги – мына ушул бөлүктөр сүйлөшүүдө адамдын негизги эмоциялык ал-абалын (кайгыруу, капалануу, сүйүнүү, жактыруу, жактырбоо, таң калуу, суктануу, коркуу, кызыгуу, жийиркенүү, каалоо) чагылдырып берет. Айрыкча, көз – байланыш, катыш учурунун кыймылдаткычы, негизги инструменти. Ушул өңүткөн ала турган болсок, макаланын максатына ылайык, биз, Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романындагы сүйлөшүүдө катышкан көздүн түрдүү кыймылы, ал-абалы жана алардын маалымат алмашуудагы семантикасын, анын улуттук өзгөчөлүгүн үзүндү тексттердин негизинде талдоого алабыз.

1. Чындыгында адамдын көзү абдан маанилүү мүчө (орган) болуп саналат. Анткени адамдардын биринчи көрүшүүдөгү таасири, көңүлдө калган изи, элестөөлөрүнүн 80% ы көз аркылуу ишке ашат. Мына ушул себептен көздүн эң негизги деп саналган **чалгындоочулук** кызматын баса белгилейбиз. Мисалы, *Топ кишилердин алдында Абил-бий менен бир чоочун адам келатты: Узун бойлуу, кыркма кара сакалдуу, кабагы бийик. Элчи – ушул. Ал жаңы келген күндөгүсүнөн кыйла жашаргансып, пишенеси жайылып, бети жаңырып жылтырап калыптыр. Дуулдап тосо чыгып, жардап турган элдин түрүнө астыртан серп салып, тик көздөрү менен ар тарабын бат-бат чалып келатты. Элдин көзү анда. Кай бирөө кызыгып, кай бирөө **таңыркап тиктеп** ич ара шыбырашып узатып турушту. Абил-бий эл арасынан шыбырларды угуп, аларды эңкее карап түртүшүп тургандарды көрүп келатты [6, 43-б.].*

Бул үзүндү тексттен эч кандай сөздүн, тилдик каражаттардын жардамысыз эле адамдардын бири-бирине көз аркылуу болгон байланышынан, визуалдык сүйлөшүүсүнөн (көзмө көз контакттан) ошол учурдагы кырдаалды образдуу элестетүүгө болот (кызыгуу, суктануу, таңыркоо, таануу, чочулоо, кызыкдар болуу (любопытство)).

2. Окулесика илимине кызыгуу, анын маалымат алмашуудагы кызматын ар тараптан изилдөө иши кандайдыр бир деңгээлде адамзатын иликтөө, адамдын табиятын таанып билүүгө зор салым кошот. Сүйлөшүү учурунда адамдын жүзүндөгү өзгөрүүлөр, анын ичинен көздүн кыймыл-аракети, көз караштын абалы ошол адам тууралуу маалымат берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон жагдайларды эске албай коюуга болбойт. Маселен, ... *Өз сөөлөтүн тутуп Кудаяр **башка жакты тиктеп түрдү**. Абдырахман негедир жылдызы жерге түшүп, **жер тиктеп катып түрдү**. Насирдин гана кубанычын жаба албай, көзү эркелеген иттин көзүндөй болуп, жылмаңдап, шыйпаңдап фон Кауфманды **жалжал карайт**. Ал кыбасы канып, өчү канып:*

- Э, ууру Исхак, тексиз селсаяк! - деп табалап калды Исхакты. - Алың калай?! Жөнөдүңбү? Майли, бар, сенин барар жагың ошояк! Исхак кайрылып карап, **мелтейип тиктеп**, аксап басып мындай деди:

- Йе, жугундукор, сенсиңби үрүп турган? И, сен бул дүйнөгө устун болосуңбу? Барасың сен да бир күнү менин артымдан, барасың ыйы жок, чуусу жок, сайда өлгөн иттей болуп... [6, 615-б.]

Мында баяндалган окуяга катышып жаткан төрт адамдын көз карашынын түрдүү абалы аркылуу алардын образын төмөнкүдөй чечмелөөгө болот:

Кудаярдын башка жакты тиктеп турушу, анын ошол жердегилерден өзүн бийик сезүүсү, көз алдында боло турган окуяга кайдыгер экендиги, анын кызыкдар эместиги, аны кыжаалат кылган маселе башкада экендигин баамдоого болот. Ошол эле учурда ага таптакыр карама-каршы абалда анын баласы Насирдиндин көзү эркелеген иттин көзүндөй жылмаңдап, Кауфманга шыйпаңдап жагынып жалжал карашынан, Исхакты табалашынан анын көптөн күткөн тилеги ишке ашканын, ою ордуна чыгып, курсант экени, окуяга абдан кызыкдар, өз колунан келбегендиктен, өзүнөн жогору тургандарга жагынган, күнкарама, көз

каранды, уят, намыс деген сапаттардан кур калган арсыз, дагы да өзү көксөгөн бир ийгиликтен үмүт кылган ээрчиме мүнөздөгү көз караштын ээсин даана көрөбүз.

Ал эми Абдырахмандын жер тиктеп катып турушу анын ичинде удургуган ойлор менен алпурушкан, чиеленген суроолорго жооп издеген, башы каткан, каалабаса да ошол окуяга катышууга аргасыз, чарасыз, өзү менен өзү алек абалын элестететиз.

Исхакка келе турган болсок, анын шашпай карап, мелтейип тиктешинен окурмандын көз алдына өлүмдөн түк коркуп койбогон, өз күчүнө ишенген, көшөргөн адамдын, өз баасын сезе билген, дегенин бербеген, оюна келгенин, билгенин иштеген өжөр, душманына сөзү менен да, көзүнүн каары менен тайманбай жооп берген эр жүрөк баатырдын элеси тартылат.

Жогорудагы үзүндү текстте сүрөттөлгөн ар бир адамдын көз карашынын ар түрдүү абалы аркылуу окурманга кандайдыр бир деңгээлде ошол адам тууралуу маалымат алуу мүмкүнчүлүгү түзүлдү.

3. Л.Шервиц, Р.Хеллерайх көз караштын багытталышы жана тиктөөнүн узактыгы пикирлешүүчүнүн социалдык компетенциясына (статусуна) жараша да ишке ашат, статусу боюнча жогору турган адам адресанттын көзүнө тез-тез карап, ошол эле учурда сүйлөшкөн адамынын аны тиктеп же тиктебегенин көрмөксөнгө салат деп баса белгилешкен [10, 219-б.].

Маалымат алмашуу учурунда пикирлешкен адамдын көзүнө караганыбызда, көздөрдүн байланышы (контакт) түзүлөт. Ири алдыда көздүн байланышы оозеки сүйлөшүүнүн башталышын же аякташын, бүткөнүн кабарлап, жагдайды жөнгө салып, иретке келтирет. Маселен, *Салтанат бүтүп, Нүзүп чатырына келди. Ал - катаал. Чатырга кирип, суюк сары мурутунун бир жагын тиштеп, көздөрүнүн алды диртилдеп ойлонуп, төргө оң тизесин муштуму менен мадап таянып отура кетти. Шерали жанында эле. Ал кубанычтан ууртун дагы эле жсыя албай: - Эми эмне кылабыз? - деп сурады, Нүзүптү жадырап тиктеп. Нүзүп укмаксан болуп, кайта ага кыжыры келгенсип, кабагын түйүп, унчукпай койду. Шерали томсоруп, шагы сынып отура калды* [6, 71-б.].

Мисалы, учурдагы жагдай Нүзүптү кызыктырбаганын же такыр таасир этпегенин, аны түйшөлткөн маселе башкада экенин анын көз карашы чагылдырып берди. Мында катаал мүнөздүү Нүзүптүн статусу боюнча өзүнөн жогору турганына карабастан, Шералини теңсинбегенин, аны менен сүйлөшүүнү каалабагынын, андан жарытылуу акыл чыкпасына көзү жеткендигин, ошол себептен Шералы күткөн баарлашуу ишке ашпай калганын баамдайбыз.

4. Вербалдык эмес белгилердин ичинен көз аркылуу түзүлгөн байланыш башка тилдик эмес каражаттарга салыштырмалуу күчтүү белги болуп саналат да, бир катар функцияларды аткарат. “Элейген” же “башка жакты тиктеген” көз караш ага кимдир бирөөнүн же кандайдыр бир көңүл буруунун жетишсиздигинен кабар берет. Маселен, *Нүзүп токтолуп калды. Ал сөздүн жүйөсүнө барк берди. Ушул акыл сенден чыктыбы деген сыяктуу Шералини алдыртан бир тиктеп алды. Нүзүптү тиктебейт. Таарынган баладай бултуюп отурат. Отургандардын көбүнүн кабагы кирдүү. Баары бир ооз сыяктуу. Суранышып отурбагандай. Ичтен тирешүү сезилди* [6, 110-б.].

Тексттен маалым болгондой, Шералинин Нүзүптүн көзүн тиктегиси, карагысы келбегени анын ага жагымсыз кабарды биринчилерден жеткирүүнү каалабаганы менен байланыштуу. Ошону менен катар, анын уяң мүнөздүү, уялчаак, коркоктугу жөнүндө да маалымат берди.

5. Өз ара сүйлөшүүдө көздүн кыймыл-аракетинен айтуучунун ички эмоциялык толкунун, психологиялык абалын ж.б. сезим-туюмдарын билүүгө болот. Маселен, *Жамырап алик алышты. Тактын оң жагында улуу наиб Абдымомун бек, сол жагында Өмөрбек датка турган эле. Исхак тактын жанына барып, отурбай, чогулган жакшыларын бир сыдырып тиктеди. Сөздү эмнеден баштарын таппай токтоло калды. Ордо эрежеси боюнча алыстан келип, каймана кылып, ортого сала сал кылуу керек беле? Анын андай*

*салтанатка табы жок, дили кыра болучу. Ал ички каарын беките албады. Жымырылып турган Абдымомун бекти **атып тиктеди**:*

- Бек...

- *Лаббай...* - деди Абдымомун бек *леп эте* [6, 539-б.].

Мында Исхактын чогулгандарды бир баштан, бирин калтырбай толуктап, четинен кыдырата сыдырып тиктеши, сөздү баштай албай эки анжы болуусу, Абдымомунду атып тиктөөсү, анын психологиялык чыңалган абалын, мээсиндеги удургуган ойлордон өзү менен өзү алпурушкан, бир чечимге келе албай ачуудан туттуккан эмоциясын, ички каарын элестетүүгө болот.

6. Көркөм текстте сүрөттөлгөн сүйлөшүү учурунда пикирлешинин көзүнүн кыймыл-аракеттерине карап, айтуучунун мамилесин, маанайын, жагдайын, максатын, каалоосун, психологиялык абалын жана ошону менен катар ал адамдын дене түзүлүшүндөгү айрым өзгөчөлүктөрү тууралуу да маалымат алууга болот. Жазуучу сүрөттөгөн каармандын көз карашынын абалы анын образын элестүү берүү менен катар биологиялык жактан өзгөчөлүгүн да айырмалоого кошкон кызматы зор. Маселен, *Үңкүрдүн эшиги топурап калган экен. Аттар токулган, камчылары колунда. Нары жакта кимдир бирөө ызырынып сөгүнүп жатканы угулду. «Эмне болуп кетти?» деп ойлоду Исхак чекирейип тиктеп. Аны көрүп, турганы турган жеринде, отурганы отурган жеринде сөздөрү ооздоруна түшүп, селдейип калышты* [6, 610-б.].

Берилген мисалда Исхактын чекирейип тиктеши анын чекир көздүү адам экенинен кабар берет (Чекир - көздүн карегиндеги темгил, көлөкө) [2, 720-б.].

7. Же болбосо, төмөнкү үзүндүлөрдү окуп көрөлү:

- *Михаил Дмитриевич, - деп сөз баштады ориенталист, кабагы салыңкы, - өтө эле катаал иштер болуп кеткен жокпу, Михаил Дмитриевич?..*

Генерал Скобелев ага жумшак тиктеп алып:

- *Боорукер адамсыз, Иван Васильевич, - деди эч камырабай, - боорукер адамсыз, боорукерлик жакшы мүнөз. Бирок, кантебиз, Иван Васильевич, согуш деген согуш да?! Бир кыйла катаал болууга туура келип жатат, өзүңүз көрүп келе жатасыз.*

Ориенталист:

- *Баарын кырып таштай албайбыз, акыры аман калган жергилик калк эмне дейт?.. Төрт көздөп тиктеп турган Европа эмне дейт?..*

Ормоюп тиктеп койду генерал Скобелев:

- *Кимдин эмне дегени менен сиз экөөбүздүн ишибиз эмне, кадырлуу Иван Васильевич?! - деди* [6, 604-б.].

Мында чыгармада берилген каармандын ормоюп тиктеши аркылуу, ошол адамдын чоң мурундуу, мурду коңкоюбураак келген кебетеде тандана олуттуу караган көз карашын элестетүүгө болот [2, 328-бет].

8. Маалымат алмашуу учурунда адамдын пикирлешин тике, түз, теше, качыра тиктегинен анын өткүр, тайбас, жалтанбас, шар мүнөзгө ээ экенин баамдоого болот. Мисалы, *Абил-бий элеттин кеткенинен калган билермандарын өз өргөөсүнүн төрүнө кайра чогултуп, ар кимисин бир **теше тиктеп**, бетинен түгүн чыгарып отуруп:*

- *Узуп койгула. Кийин укпай калган элем деп өкүнбөй турган болгула. Сөзүм бир! Бекназар жакка ат бастырган киши менен кыркылышам! Атамдын агасы болсо да, узуп койгула, такымына темир кызытып тамга бастырамын... - деп, каарын төгүп чыгарды. Аксакалдар бүжүрөп өзүлөрү аттанышты. Ал сыпаалык үчүн тышка чыгып да койбоду* [6, 51-б.].

9. Же төмөнкү текстти көрөлү: *Мына Шерали жанында отурат, колго түшкөн уурудай болуп шылкыйып отту тиктеп жанында отурат. Нүзүп көз кыйыгын салып Шералини **тиктеди**, көзүн ирмебей **томсоруп көпкө тиктеди**. Шерали кысынып, басынып арбагы учуп өзүнөн өзү кичинерип отурду. Коркуудан башка, өйдө карабай кулдук кылуудан башка көрүнбөгөн мокок көз, маңыроо жүз... [6, 90-б.]*

Сүйлөшүү учурунда көздүн багыты эки түрдүү болот: жакын жана алыстан тиктөө. Жакындан кароо кандайдыр бир нерсенин конкреттүүлүгүн талап кылып, аны аң-сезимде бат кабылдоо менен ишке ашырылса, ал эми алыстан так багытталбаган көз караш, башка жакты тиктөө, көзүн ала качуу, ошол адамдын пикирлешүүнү каалабагандыгын, маалымат аны кызыктырбаганын билүүгө болот [9, 219-б]. Баарлашуу учурунда сүйлөп жаткан адамдын пикирлешин узак же кыска убакытка тиктөөсүнөн анын көмүскө оюн, максатын баамдоого болот. Адамдын көзү, өзгөчө анын кыймылы, ирмелиши, кадалышы, тиктөөнүн кыскалыгы, узактыгы ошол адамдын сезимдери жөнүндө, ал тууралуу маалыматтын маанилүү булагы боло алат.

Көздүн көп багыттуу, ар тараптуу кыймылы жана анын семантикасы кызыктуу, маалымат берүү мейкиндигинин кеңири экендигин аныктап, вербалдык эмес коммуникация: “Эгер көз бирди сүйлөсө, а тил – башканы сүйлөйт, акылдуу биринчисине ишенет”, - деген ойго толугу менен кошулабыз.

Жыйынтыктап айтканда, вербалдык эмес каражаттар: адамдын жүзү, көзү, андагы өзгөрүүлөр, дененин түрдүү кыймыл-аракеттери, үндөрдүн жардамы менен бир эле убакта ар кандай билдирүүлөрдү берүүгө жөндөмдүү. Алар көп учурда өзүнөн-өзү даярдыксыз түрдө пайда болот, т.а. ойлонбостон автоматтык түрдө жооп берилет. Мында маалымат алмашуу менен катар адамдын жашоо образы, турмуштук абалы, социалдык чөйрөсү, дүйнө таанымы, билими, жөндөмдүүлүгү, каалоосу жана башка кызыкчылыктары жөнүндө айрым маалыматтар адамдын көзүнүн ишарасында, көз аркылуу ымдоо-жаңсоолорунда жана анын түрдүү кыймыл-аракеттеринде камтылган десек жаңылбайбыз.

Көркөм чыгармадагы образды түзүүдө жазуучу каармандардын көзүн, кырдаалга жараша көздүн абалын, анын түрдүү кыймыл-аракеттеринин орундуусун тандап алып, ылайыгына карап сүрөттөө менен окурманга таасирдүү, элестүү баяндап берет. Образдуу, жандуу, кызыктуу, элестүү, таасири менен эсте калуучу вербалдык эмес каражаттар автор менен окурмандардын ортосунда тыгыз байланышты түзөт да, натыйжада чыгарманы окуган адамга эстетикалык эргүү тартуулайт.

XVII кылымда эле француз жазуучусу Ларошфуко үндө тыбыш болсо, “**көздө**” жана сүйлөп жаткан адамдын көзүнүн бардык кыймылында, элестетүүлөрүндө сөздүн орундуусун, жагдайга жараша ылайыктуусун тандоодо **кызыл тилдүүлүк, чечендик** катылып жатарын баса белгилеген. Ушул максаттан ала турган болсок, Төлөгөн Касымбековду жазуучу эле эмес, чоң сүрөткер, элестетүү дүйнөсү көп кырдуу, баамчыл, чыгаан психолог, кылдат сүйрөттөй билген чебер устат, кыялкеч, жогорку туюм, тубаса таланттын ээси экендигине ынанабыз.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Азыркы кыргыз тили. Стилистика. – Бишкек, 2015. – 256 б.
2. Акматалиев А. Кыргыз тилинин сөздүгү. Бишкек: Аврасия Пресс, 2015. - 800 бет. - II Бөлүк.
3. Артыкова Ж.А. “Манас” эпосундагы бейвербалдык каражаттар, Бишкек, 2017. – 270 бет.
4. Боева Е.Д., Савватеева А.С. Прагматика кинемы в художественном тексте, Альманах современной науки и образования, Тамбов: Грамота, 2010. № 2 (33): в 2-х ч. Ч. II. С. 24-26, www.gramota.net/editions/1.html
5. Григорьева С.А., Григорьев Н.В., Крейдлин Г.Е. Языки культуры: Венский славистический альманах. – (Язык. Семиотика. Культура). - Москва-Вена, 2001. -256 с.
6. Касымбеков Т. “Сынган кылыч” : Тарыхый роман. - Кайрадан иштелип, 5-бас. – Бишкек, Кыргызстан, 1998. - 712 б.
7. Крейдлин Г.Е. Кинесика. // С. А. Григорьева, Н. В. Григорьев, Г. Е. Крейдлин. Словарь русских жестов. М.: "Языки русской культуры", 2000.
8. Крейдлин Г.Е. Жесты глаз и визуальное коммуникативное поведение // Труды по культурной антропологии: Памяти Григория Александровича Ткаченко. М.: [Восточная литература](#); Муравей. 2002, 238-249.
9. Леонтьев А. А. Психология общения.- М. – 1997-с. 365.
10. Пиз Алан, Язык тела. - Нижний Новгород – 1992-с. 262.
11. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. М.: Азбуковник, 1999. - 944 с.
12. Экслейн. Exline R. V. Visual interaction: The glances of power and preference II J. Cole (ed.) Nebraska Symposium on Motivation (vol. 19). Lincoln: Univ. of Nebraska Press, 1972,164 - 205.

13. Яковлев И.П. Невербальные коды и языки. Электронный ресурс. Режим доступа:
<http://www.elitarium.ru/neverbalnye-kommunikacii-chelovek-obshchenie-prostranstvo-zapah-cvet-znak-izobrazhenie-zhest-slovo-yazyk-znachenie-povedenie-kinesika-rech-golos-kultura-paralingvistika-povedenie/>
14. Диссертации по гуманитарным наукам - <http://cheloveknauka.com/neverbalnaya-semiotika-v-ee-sootnoshenii-s-verbalnoy#ixzz6lzRGadu5>

Рецензент: Акынбекова А.У. – филология илимдеринин кандидаты, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Терминологиялык комиссиясынын башкы адиси.